

УДК 343.8(477):340.12

Михайло Яцишин,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри теорії та історії
держави і права Волинського
національного університету
імені Лесі Українки

ВИЗНАЧЕННЯ І УТВЕРДЖЕННЯ ОСНОВНИХ СКЛАДОВИХ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ В ІСТОРИЧНОМУ КОНТЕКСТІ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Необхідність дослідження історичних джерел виникнення та розвитку кримінального-виконавчого законодавства, зокрема щодо захисту потерпілих від злочинів, обумовлена проблемами і завданнями проведення правової реформи України та приведення вітчизняних норм до кращих світових стандартів. З іншого боку, механізм захисту прав потерпілих, що існує в будь-якій державі, передбачає певну наступальність, що ґрунтується на суспільно-правовій практиці. З огляду на це обрана тема дослідження є досить **актуальною**.

В історико-правовій науці зазначена проблема знаходиться в центрі уваги багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників. Значну увагу цьому питанню приділено у працях О. Я. Дубінського, М. П. Драгоманова, В. С. Зеленецького, М. Й. Коржанського, Н. Ф. Кузнецова, В. С. Кульчицького, М. М. Міхеєнко, В. Т. Нора, А. А. Піонтковеського, І. К. Туркевича, П. М. Рабиновича, О. І. Чистякова та інших вчених. Як влучно зауважив з цього приводу І. Л. Петрухін, „потрібно знати, як готувалися судові реформи в минулому, яким чином організовувалася робота щодо перегляду законодавства і наскільки радикальними були ці перетворення та зміни” [1, с.3]. Однак, поглиблене вивчення джерел з питання витоків інституту захисту потерпілих від злочинів свідчить, що значна частина важливих складових заявленої теми висвітлена ще недостатньо.

Зважаючи на викладене, **метою цієї статті** є вивчення питань, пов’язаних зі становленням інституту захисту потерпілого у нормах права та в контексті історії держави і права, використання виявлених знань для удосконалення діючих

правових норм захисту прав потерпілих від злочинів, їх гармонізації з існуючою міжнародною практикою.

Ідеї творення первинних норм права захисту потерпілих сягають корінням в глибоку давнину. Як приклад, можуть служити закони Хетського царства, що процвітало більше трьох тисяч років тому. Зокрема, вже у той час була така норма: «Якщо хтось заподіяв шкоду людині та зробив її хворою - то він повинен за нею доглянути. Він повинен дати замість нього людину, і та повинна працювати в домі постраждалого доти, доки він не одужає. Коли ж він одужає, винний повинен дати йому 6 мін сріблом, а також сам заплатити лікареві» [2, с.4].

Зазначене покарання має певну схожість з громадськими роботами, визначеними у ст. 56 нині діючого Кримінального кодексу (далі - КК) України, як один із видів державного примусу, що застосовується до винної у вчиненні злочину особи судом. Проте дія цієї норми по своїй правовій природі має суворі межі - застосовується лише щодо злочинів невеликої тяжкості (у даному випадку - ст.123 «Умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне у стані сильного душевного хвилювання»; ст. 124 «Умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень у разі перевищення меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця»; ст. 125 «Умисне легке тілесне ушкодження»; ч. 1 ст. 126 «Побої і мордування»; ст.128 «Необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження» та деякі інші статті КК України).

У зв'язку з цим, цілком логічним видається те, що дане покарання повинне мати той зміст, який історично пройшов апробацію у правовій практиці. Проте дійсність засвідчує інше: у структурі покарань громадські роботи складають лише 1% [3, с.31].

Є й інші розбіжності з їх історичним аналогом: громадські роботи по чинному КК України виконуються особисто засудженим і лише на об'єктах, від яких визначають органи місцевого самоврядування.

З точки зору спадковості, аналогів, порівнянь, ймовірних запозичень, цікавими є й інші історичні джерела. Зокрема, з першого в історії людства зводу законів царя Хаммурапі (XVII ст. до н. е.) дізнаємося, що в той час громада відповідала за

вчинені на її території пограбування чи вбивства. Так, за вбивство мешканці поселення і старійшина повинні були відважити 1 міну (50кг) срібла родичам потерпілого. Якщо під час бійки людина зазнавала тілесних ушкоджень, винний зобов'язаний був платити за лікування. Для відшкодування майнової шкоди законодавство Стародавнього Заходу застосовувало принцип кратності розміру заподіяної шкоди. Наприклад, за крадіжку племінного бика належало повернути 15 молодих биків [4, с. 6].

Натомість, у чинному законодавстві України основний зміст покарання полягає у тому, щоб засуджений виконав обов'язок перед державою (ст. 50 КК, ст. 3 Кримінально-виконавчого кодексу України (далі -КВК)). У цьому контексті показовою є ст. 57 КК, у ч.1 якої зазначено, що із суми заробітку засудженого до виправних робіт проводиться відрахунок у дохід держави в розмірі, встановленому вироком суду, у межах від 10 до 20%. При цьому, як зазначено у ч. 2 ст. 45 КВК, відшкодування завданої злочином шкоди для потерпілих здійснюється лише після відрахування податків та інших платежів, незалежно від наявності претензій до засудженого за виконавчими документами.

Як свідчить наведене вище порівняння, виходить парадоксальна річ: у монархічних рабовласницьких державах кримінально-правова політика була більш гуманною та справедливою, ніж у демократичних республіканських суспільно-політичних режимах. Сучасні правознавці, політологи, історики пояснюють такі розходження негативним системоутворюючим змістом внутрішньої політики окремих країн, зокрема, невідповідністю проголошених ними демократичних принципів захисту прав громадян з реальним станом розвитку демократії у суспільстві.

Що ж до Української держави, то у відповідності з вимогами ст. 56 Конституції України кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень. Проте з часу незалежності України чітко визначалась одна з негативних тенденцій діяльності держави щодо захисту прав потерпілих від злочинів: щорічно

збільшується кількість нереалізованих виконавчих документів по кримінальних справах, пов'язаних з відшкодуванням моральної та матеріальної шкоди.

Аналіз вітчизняних історичних правових джерел засвідчив, що їх основу складала норма щодо охорони приватної власності. Найважливішою пам'яткою феодального права, яка мала величезний вплив і на становлення пізніших джерел права, є «Руська Правда». Головною метою покарання, поряд з відплатою (карою), було відшкодування збитків. Так, за вбивство вільної людини стягався грошовий штраф (віра) на користь князя, а родичам потерпілого надавалась грошова винагорода (головництво). Крім того, покарання диференціювалось залежно від соціального становища винного та потерпілого. Воно передбачало, в першу чергу, відшкодування збитків, заподіяних злочинцем потерпілому та його родичам, і саме тому переважаючим видом покарань було майнове стягнення, яке накладалось на злочинця [5, с. 54].

Аналогами у чинному законодавстві України є покарання у вигляді штрафу (ст. 54 КК) та конфіскація майна (ст. 59 КК). Проте примусове безоплатне вилучення майна засудженого та штраф здійснюються не у власність потерпілого, а держави, і лише у випадках, спеціально передбачених в Особливій частині КК. Крім того, це впливає й зі змісту п. 8 постанови Пленуму Верховного Суду України від 24.10.2003р. №7 «Про практику призначення судами кримінального покарання». З підстав, зазначених у ч. 1 ст. 69 КК, суд може не призначати додаткового покарання, передбаченого санкцією статті Особливої частини КК, як обов'язкове [6, с. 34].

З цього приводу, як ми вважаємо, цілком слушними й актуальними є висновки, зроблені провідними вітчизняними правознавцями. Так, П.Л. Фріс вважає, що кримінальне право удосконалювалось та розвивалось протягом століть і врешті-решт досягло того стану, який ми спостерігаємо сьогодні [7, с.36]. О.Ф. Кістяковський стверджує, що тільки історія може дати пояснення як сучасного стану кримінального права, так і його місця, ролі та значення у попередні періоди [8, с.10]. На думку О.М. Джужи, існує діалектичний зв'язок та взаємообумовленість між кримінально-правовою та кримінально-виконавчою політикою, і що остання є частиною єдиної політики держави й безпосередньо впливає з кримінально-виконавчої політики [9, с.8].

Як показало вивчення вітчизняної юридичної літератури, у нашій країні

відсутні спеціальні дослідження з історії кримінально-виконавчої політики - у більшій мірі ці питання розглядались у наукових джерелах з кримінального права. Їх аналіз дозволив зробити наступні узагальнюючі висновки, пов'язані із захистом прав потерпілих від злочинів у ході виконання кримінальних покарань:

1. Ще у древні часи у правових джерелах закріплювалась можливість матеріального відшкодування у випадку, якщо застосування кровної помсти виключалось внаслідок втечі винного: «... аще ли убъежить сотворимый убійство, да возьмут имъные его ближній убіенного» [10, с. 37]. Зокрема, «Руська Правда», будучи жорстко орієнтованою на соціальний статус особистості, вводячи диференціацію відповідальності залежно від станового та матеріального становища винного та потерпілого, все ж залишилася пам'яткою звичаєвого права, яка з позицій кримінально-правової політики продовжувала, в деяких аспектах виражати інтереси общини (громади), побудованої за принципом первісної рівності.

У сучасних правових джерелах України цей принцип відображений у ст. 21 Конституції України, ст.6 КК та ст.5 КВК України, а саме: усі засуджені рівні перед законом.

2. У період Української - Козацької держави (від Богдана Хмельницького до Кирила Розумовського) метою покарання визнавались відплата та відшкодування заподіяних збитків, а також превенція яка, насамперед, пов'язувалась зі страхом перед карою. Це був так званий перехідний період, коли поряд з джерелами, типу «Руська Правда», в Україні діяли й інші правові норми (Литовські статuti, Гадяцький трактат І. Виговського, Слободищевський пакт Ю. Хмельницького та ін.).

Як відомо, у нині діючому КК України серед елементів мети покарання (ст. 50) завдання по відшкодуванню завданих збитків потерпілому не зазначено.

3. Після повної ліквідації Української державності та повного включення українських земель до складу Московії, Польщі, Угорщини та Румунії власне кримінально-правова політика в Україні, із зрозумілих причин, не проводилась, а була результатом діяльності тих держав, у складі якої знаходились її територіальні частини. Саме тому історичні джерела щодо потерпілих у цей період у більшій мірі більш ґрунтовно висвітлені не в офіційних документах і нормативно - правових актах,

а у філософських і наукових працях кращих представників того часу, серед яких особливе місце займають роботи М. П. Чубинського [11].

4. Кримінально-правова та кримінально - виконавча політика в період творення незалежної Української держави (1917-1922 рр.), була обумовлена, з одного боку, її недовготривалим існуванням та недостатністю часу для розробки відповідної законодавчої бази, а отже - відсутністю реальних наслідків реалізації зазначених видів політики на рівні конкретних кримінально - правових актів. З іншого боку, основними засобами їх вираження було «Кримінальне уложення 1903 р.». Тобто кримінально-правова політика не була докорінно змінена - вона лише пристосовувалась до нових соціально-політичних умов, а отже, права потерпілих у ході виконання кримінальних покарань не стали головним об'єктом захисту з боку держави.

5. Кримінально-правова та кримінально-виконавча політика України в Радянський період (1922-1991 рр.) з перших днів існування радянської влади була спрямована на вирішення одного з основних завдань - захисту будь-якою ціною більшовицького режиму, а тому погляди законодавця на потерпілого, у першу чергу, звертались у випадках посягань на державні інтереси.

6. Прийняття нового КК 2001 р. та КВК 2004 р., а також внесення ряду змін, доповнень у КПК України не змінили суті речей: реальних механізмів захисту прав потерпілих у чинному законодавстві України не створено. Більш того, в окремих проектах законів та КПК потерпілого взагалі пропонують перевести зі статусу суб'єктів до інших учасників кримінального судочинства, а деякі розробники проекту КВК взагалі виключили потерпілих із системи кримінально-виконавчих відносин, не зазначивши ні в завданнях, ні в принципах, ні в понятті пенітенціарної системи такий напрямок, як створення умов по відшкодуванню завданих злочином збитків, або усунення заподіяної потерпілому шкоди [12].

Таким чином, у цілому дотримуючись історичного процесу спадкоємності, яким керувався законодавець у перших джерелах права, Україна нині стоїть на порозі великих змін, коли право людини і громадянина, включаючи потерпілих від злочинів, мають складати (але ще не стали такими) зміст діяльності будь-якої

цивілізованої держави. В умовах самостійності і незалежності для українського суспільства склалися сприятливі можливості творення соціально-політичних інститутів за європейськими зразками. Але відсутність у державі системного підходу до створення нових політичних структур проявляється час від часу у протистоянні різних гілок влади, а це негативно позначається на відносинах між місцевими радами і виконавчими органами, зокрема і у сфері захисту прав потерпілих від злочинів.

Загалом, процес державотворення і вдосконалення політичного управління в Україні супроводжується конфліктами, що виникають між владними структурами за пріоритет владних повноважень і їх нормативно-правове закріплення, між центром і регіонами, політичними угрупованнями, політиками і юристами, що в цілому сповільнює формування дієздатних структур громадянського суспільства і демократичних традицій. Така ситуація пояснюється, у першу чергу, відсутністю ґрунтовної політико-правової доктрини перебудови суспільства, достатньої кількості професійно підготовлених до управлінської діяльності кадрів, зволіканням із створенням нових інституцій і державних структур, здатних до глибоких системних змін.

З іншого боку, це закономірний процес, оскільки за допомогою правових засобів, на основі політичного й соціально-економічного плюралізму – концептуально-нових засадах - втілюються нові економічні відносини, відбувається реформування політичної та правової системи відповідно до стандартів сучасного цивілізованого розвитку.

У перспективі, для гармонізації існуючих правових норм з питань захисту прав потерпілих від злочинів та збереження принципу історичної спадкоємності в кримінально-виконавчому праві, слід здійснити наступні засади:

- Визначити на законодавчому рівні поняття «виконання покарання», закріпивши його у вигляді примітки до ст. 4 КВК, а саме, « під виконанням покарання слід розуміти діяльність органів і установ виконання покарань та їх уповноважених службових і посадових осіб, що спрямована на досягнення передбаченої законом мети покарання та створення умов по відшкодуванню завданих злочином збитків або усунення заподіяної шкоди ».

- Доповнити ч. 6 ст. 45 КПК та подати у такому викладі: «Після винесення обвинувального вироку, що вступив у законну силу, законні права та інтереси потерпілого забезпечуються органами та установами виконання покарань або іншими, уповноваженими державою суб'єктами».
- Доповнити ч. 3 ст. 25 КВК та подати у такому викладі: «Відповідно до ст. 56 Конституції України та чинного кримінально-процесуального законодавства України потерпілі від злочинів вправі приймати участь у виконанні покарання та у контролі за діяльністю з цих питань з боку органів і установ виконання покарань».
- З метою розширення меж і можливостей процедур примирення потерпілих і винних у вчиненні злочину осіб, внести зміни, доповнення у ті правові норми, які визначають зміст кримінальних покарань, що не пов'язані з позбавленням волі на певний строк, а саме:
 - доповнити ч. 1 ст. 36 КВК реченням наступного змісту: «За взаємною згодою потерпілого та засудженого громадські роботи можуть здійснюватись на об'єктах, що є власністю першого»;
 - доповнити ч. 1 ст. 41 КВК таким реченням: «У випадку вчинення особою злочину з необережності та при відсутності у неї коштів та інших можливостей по відшкодуванню завданої злочином шкоди, суд може призначити виконання покарання у вигляді виправних робіт на об'єкті, що є власністю потерпілого, якщо для цього виявили згоду обидві сторони».
- Для приведення змісту та мети кримінального покарання до існуючої міжнародної практики, доповнити ч. 3 ст. 50 КК України таким реченням: «Головною метою покарання є відновлення соціальної справедливості»[13, с.26].

Розв'язання правовим шляхом зазначених вище, як і багатьох інших проблем, можливе при умові врахування й активного використання таких об'єктивних чинників, як правова нормативізація, інституціоналізація, консенсуальність, історико-прецедентний і кумулятивний фактори.

Література

1. Петрухин И.Л. Правосудне: Время реформ. - М., 1991.- С.3.
2. Тимошенко Б.В. Потерпевший - это звучит горько // Независимость. - 1996.-2 апр.- С.4.
3. Кримінальні покарання в Україні. - Донецьк: Донецький Меморіал, 2007. - 36 с.
4. Токарська І.С., Батюк О.В., Колб О.Г. та ін. Правовий статус потерпілих та інших учасників кримінального процесу у кримінальному судочинстві України та їх захист: Навчально-методичне видання /За ред. О.Г. Колба. - Луцьк.: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2002. - 83 с.
5. Грищук В.К. Злочини проти життя та здоров'я за короткою редакцією «Руської Правди» // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. -2000.-№1.-С. 52-56.
6. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 24.10.2003 р. № 7 «Про практику призначення судами кримінального покарання» Постанови Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах. - 2-ге вид., (змін, і доп.) - К.: Видавничий дім «Скіф», 2007. - С. 31-43.
7. Фріс П. Л. Нарис історії кримінально-правової політики України: Монографія /За заг. ред. М. В. Костицького. - К.: Атіка, 2005. - 124 с.
8. Кистяковский А.Ф. Элементарный учебник общего уголовного права: Часть общая. - К.: Издание книгопродавца-издателя Ф. А. Иогансона, 1982. – 850 с.
9. Кримінально-виконавче право України (Загальна та Особлива частини): Навчальний посібник / За заг. ред. О. М. Джузи. - К.: Юрінком Інтер, 2002. – 446 с.
10. Иванишев М. Д. О плате за убийство в древнем русском и других славянских законодательствах в сравнении с германскою виурою. III. Вира и головничество, или головщина в древнем Русском праве // Антологія української юридичної думки. - К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. - С. 37-39.
11. Чубинский М.П. Очерки уголовной политики (понятие, история и основные

проблемы уголовной политики, как составного элемента науки уголовного права). -
Х.: Типография «Печатное дело» кн. К.Н. Гагарина, 1905.-534 с.

12. Концепція державної політики у сфері кримінальної юстиції та забезпечення правопорядку в Україні та відповідні законопроекти: редакція від 20 вересня 2007 року. - К.: Національна комісія зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права. - 2007. – 239 с.

13. Колб О.Г., Яцишин М.М., Кондратішина В.В. Організація індивідуального запобігання злочинам у кримінально-виконавчій установі: Монографія. - Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 513 с.